

Az elbeszélés nehézségeinek fölismerésére s a velük való eredményesebb küzdelemre csak ezután kerülhet majd sor prózavilágában.

UTASI Csaba

VILÁGSZÍNHÁZ

Eliza Gerner: *Osvrnuh se sjetno*. Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Zágráb, 1988

A könyv, amelyet egy ültömben olvastam el, nemcsak egy kisvárosi úrilányból lett sikeres színésznő érzelmes visszanezése több mint negyven évet átfogó pályaképe. A személyes vallomáson túl egy fölöttébb izgalmas korszaknak is a keresztmetszete, hazai és nagyvilági hírességek vonulásával, abban a sajátos légkörben, ahol mintha minden út a színpadon át vezetne, s ahol a festett kulisszák s bizonyos bohém mellékíz ellenére történelmi eseményeket idéz vissza az emlékezet.

Mert ha az imént még Krleža *Agóniájáról* volt szó, mint a pályakezdés próbatételéről Laura szerepében, nem sokkal később már Belgrádban vagyunk, a Marx–Engels téri tömegben, ahol Tito beszél, s Tanhofer, a rendező megilletődve súghatja: „Gyerekek, mi most személyesen vettünk részt a történelem alakulásában!” A Tájékoztató Iroda határozatának vihara ugyanis a *Mirandolina* és a *Mese egy gyárról* című film közötti szünetben zúgott át a fejük fölött, korábbi eseményeket is megszólaltatva ebben a világ-ra szóló közjátékban. Az Anchlussét például, amikor éppen egy diákkiránduláson volt a kislány Bécsben, aztán 1944. március 19-ét, amikor Budapestre vonultak be a horogkeresztes csapatok, s ő hanyatt-homlok rohant haza, alig pár héttel doktorrá avatása előtt a közgazdasági egyetemen, ahogyan a zágrábi fakultást hagyta ott miattuk 1941-ben. A kapcsolatok Bécs, Zágráb és Budapest között később is találnak érintkezési pontokat a könyv lapjain, most azonban már derűsebb eseményeket tükrözve ebben az ismerős közép-európai szimbiózisban. Ezek a visszajátszások tér és idő koordinátái között nemcsak színéssé, de hitelessé is segítik tenni a személyes vallomást, s szinte természetessé a három nyelv otthonos használatát a váltakozó színpadokon, s a feleslegessé vált, de a „jólneveltséget” bizonyító kötelező franciával is megtoldva.

– Milyen voltam? – kérdezte mindezek után mégis 1946-ban, félénken, s azzal az izgalommal, amelyet őbenne nem tudott elnémítani a taps, mint a gyanútlan műkedvelőkben. Attól tartott, ez is az ismert úrilánynak kijáró siker volt. Korán lett volna tehetség-ről beszélve megnyugtanni, udvariasan obligát dicséretekkel elhalmozni, amikor pedig neki az alkalmi szereplés Zilahy *Hazajáró lélekjében* több volt a kisebbségi összetartás szolgálatánál a többi műkedvelő között, akiket elemi dolgokra kellett megtanítani, ki-menni és bejönni, és kínos igyekezettel leszoktatni arról, hogy „dzsercsa” helyett gyer-tyát mondjanak, legalább egy estére kilépve a szelencsei tájnyelv közegéből.

– Szép voltál, művelt és okos – hangzott az őszinte válasz, óvatosan mellőzve a „te-hetség” egyébként is viszonylagos és annyiszor könnyedén alkalmazott frázisát.

És abban az időben a város közönsége még emlékezett néhány igazán fényes, magas szinten tartott színházi előadásra, s nemzedékeken át emlegették Prielle Kornélia ven-

déjgátékát, amikor az akkori szokásokhoz híven lelkes fiatal emberek kifogták a lovat a művésznő kocsjából, s maguk álltak a rúd mellé. Később meg Sava Severovát látták őszintén átélt fájdalomában sírni, és Viktor Starčićot, meggyőzően undok nyegleséggel alakítva remekül Križovec szerepét, míg Aca Gavrilović Švejkje valóságos nevetőgörcsöt váltott ki.

Ennek a valóban közkedvelt úrilánynak csakugyan a maga intellektuális fölénye vált feltűnővé a többi szereplő között. S itt még csak nem is csámpított, mint az utcán önfelédten, s a tenispályáról jövet már attól is, hogy alkalmi lovagja közhelyes udvarlását volt kénytelen hallgatni, az Apatini úton végig a Szeder utcáig erőltetetten kacarászva.

Később, amikor a műkedvelőktől elbúcsúzva, s mint akit nem köt a nyelv az *Agónia* Laurájának szerepében lépett fel Strozzi rendezésében, akinek majd a felesége lesz, még mindig több volt nála a szerep tudatos felismerése, mint az ösztönös alakítás. Ahogy pedig most visszaemlékszik a színpadi művészet titkainak elsajátítására a Strozzi által vezetett nem túl hosszú tanfolyamon, s a vizsgálódásra Ranko Marinkovićyal a zsűriben, mintha még mindig inkább műveltségének kisugárzása hódított volna, s nem a tehetsége, úgyhogy oda is szólt neki valaki: „Te pedig ne félj, kicsikém, majd szurkolok neked!” S azzal már el is dőlt a sorsa.

A többi meseszerűen ment a maga útján, s a tényt, hogy a kritika is felfedezte Pörét, illetve Eliza Gernert, nem homályosíthatta el az a hivatali szigor, ahogy az Agitprop embereinek orrát minduntalan megcsapni vélte az „úri színjátszás” szaga. Holott a klaszszikus repertoár nem is adott alkalmat a szerepek világnézeti túljátszására. A szigor azonban általános volt, s így bukkot el abban az időben a zombori műkedvelőkkel e sorok írója is, mert Csáth Géza *A Janikáját* tűzte műsorra.

Ezt az „úri színházat” könnyű volt Strozzi óriási művészi tekintélyének tulajdonítani, hiszen ő akkor is játszott, amikor a „nép legjobb fiai” az erdőben voltak, mert országra szóló hírnevét nem politikai rendszerek, hanem a színház szolgálatában szerezte. Így hát sértődötten otthagya feleségestül Zágrábot, átmentek Rijekára, ahol szabadabb szelek fújdogáltak, s miután egy időnyit átjátszottak, az új intendáns, Marjan Matković visszavitte őket a költő és drámaíró Drago Gervaiszel Zágrádba. Az utóbbiról rajzolt gyengéd kézzel, csak úgy, en passant, az emlékező pasztellfinomságú arcképet, mint akinek már ott látta ülni vállán a halál láthatatlan fekete madarát.

A fiatal színész nő a debütálás lázas hangulata után egyre többet lép ki önmagából, hogy jobban körülnézzon abban a világszínházban, amelynek határait Shakespeare-től Shaw-n át Krležáig az előadott remekművek húzták meg. Jött a *Warrenné mestersége* és a *Mandragora* többek között, úgyhogy két dráma szünetében azon is eltűnődhettek játékosan a szereplők, ki örökli a tantième-ek jelentős összegét, ha majd a 94 éves Bernard Shaw egy napon mégis meg talál halni. És Krležával lehetett találkozni az öltözők között, aki azzal fordult a kötelező kézcsók után a fiatal színésznőhöz, mondja meg az urának, tartsa jobb kosztan a feleségét, mert legalább ő nem lelkesedik a sovány nőkért, amint azt a mellékelt Bela Krleža feleségi minőségében bizonyítja. Krleža itt meghitten joviális, nem is áll neki rosszul a gyerekkorából rajta maradt Fritz, ahogy baráti körében szólítják, mintha ez a világ nem túrt volna meg semmit, ami prúd volt és feszes, ha kinn az életben az is maradt.

Irena Kolesar is végigfutott már egész drámai skáláján és Tennessee Williams *Üvegfigurájában*, úgyhogy elegáns esztétikai kitérővel a divatos szerző is helyet kapott az

emlékekben. És megjelent Sinkó Ervin a *Szörnyű szerencsével*, amelyben sajnós, több volt a politikai dokumentum, mint az alkalom a színpadi kifejezésre, s így mélyen alatta maradt a közírók ragyogó színvonalának, ezért mintha inkább az előadást követő bankett leírásától lenne kicsit könnypárás az emlék, amikor Sinkó a szigorú tekintetű Mici mellett pohárral a kezében felállt, hogy megköszönje a szereplők játékát, s azt mondja elcsukló hangon: „Ez az ország lehetővé tette számomra, hogy a saját nevem alatt újra írjak, és félelem nélkül várjam a holnapi napot...” Mert akkor még benne is friss volt a felszabadulás öröme.

Eliza Gerner akkor már parádés szerepeket kapott, Kleopátrát alakította például többek között Strozzi Cézárja mellett, s Gavella rendezésében, aki szigorúan kiáltott fel a színpadra: „Puca, kaj si to od sebe naredila? Hiszen te egy szép kis nő vagy, itt meg öreg cigányasszony lettél!” Vissza kellett hamar változnia, hogy majd az elfogulatlan kritikus elragadtatva állapíthassa meg: „Eliza Gerner nagyon szép Kleopátra volt, már mint kislány is a dráma elején, hogy aztán érett szépsége kibontakozzék, s hódító nőiessége egy fiatal nőtényi tigris elegáns és finom megjelenésével hódítson.”

Mivel azonban a színház világában sincs osztatlan siker, akadt kellemetlen kritikus is, aki azt írta: „Az illúzió patináját hallhattuk repedezni Eliza Gerner ügyetlen léptei alatt...”

Mégis a zavartalan siker volt hangosabb most már, ahogy az egykori vidéki úrilány idővel nagyformátumú drámai hősnővé nőtte ki magát. De nem lehetett mindig remekművekben tündökölni, mivel a közönségsikerből él a színház, úgyhogy Bojan Stupica se röstelt olyan darabokat elővenni, mint amilyen a hígabb velejű, de száz estét betöltő *Vacsora nyolckor* volt, amelyben Eliza Gerner Kitty Packardot játszotta. A darabnak volt két nagyon erős éltető eleme: az amerikai milliommok vitriolos kritikája és a példátlanul látványos enteriőr a pazarul drága toalettek dívatbemutatójával, úgyhogy nem is a szöveg, a text, hanem a textil vonzotta mágneses erővel a közönséget abban az időben, amikor az UNRRA-kabát se ment ki még egészen a „dívatból”, miközben az Agitprop emberei ugyancsak elégedetten dörzsölték a kezüket, mert a rothadt kapitalista társadalom itt is megkapta a magáét.

De hát a színház mindig is nyugtalanság völgye volt, pletykával, fúrással, alattomos intrikákkal, úgyhogy Strozsinak sok baja volt, kitűnő céltábla lévén azokban a még nem egészen konszolidált években, amikor a nagy társadalmi átalakulás közben akadt elszámolnivaló. S hiába volt egy híres színészdinasztia leszármazottja, s hiába fogadta a társulatot egy belgrádi vendégszereplés alkalmával Tito, s mondta mosolyogva Tito Strozsinak, amikor ő is bemutatkozott: „Magát ismerem, druszám!” – a hetvenhez közeledő ember idegeit kikezdték az inszINUÁCIÓK, az „uravnílovkát” is megunta, fogta hát a feleségét, és elment vele egy ismert keletnémet színházi ember meghívására az NDK-ba játszani.

Egy évig voltak kinn Rostockban, Strozzi német nyelvre átírt *Játék kettesben* című darabjával, sok estén át sikert aratva, de ez a színpadi tandem a magánéletben sokat vesztett korábbi varázsából. Az emlékezőt a diszkréció nem engedi beszélni róla, de barátai figyelmét nem kerülte el a változás. A harminc évvel idősebb férfi erőletetlen fiatalos külsejének steril jeleit a legjobb akarattal sem lehetett észre nem venni. A batinai hegyen, fenn, a szőlőtőkék között egy öregember tüdeje sípolt árulkodón, miközben lenn, a diófa alatt a negyvenéves asszony érett szépségében tündökölt. De az öreg szí-

finom modorú és szellemiségű férfi” (Bertha Bulcsu). A tévében Németh Lászlóról beszélt, a képen az elmélyült gondolkodás, a megfontoltság tükröződik. Az oldalra fésült, ezüstös haj alatt szinte komor arc, a töprengőt sejtető tekintet. Szája szegleteiben mégis valami lehetétkönnyű, bölcs mosoly.

A könyv – Illés Endre életének nyitott könyve. Egy kicsit kegyetlen is. Leleplező. A Napló, mely 1944. január 4-től 1959. december 24-ig terjed, egy nagy szerelem, egy halálos szerelem története. Szinte teljesen magánjellegű, életében természetesen nem publikálta, halála után olyannak mutatja be Illés Endrét, amilyennek csak ő maga ismer- te saját magát. Eleinte mindennapi életének eseményeit jegyzi le – főleg látogatásokat, találkozásokat –, embereket jellemez, részletesen, párbeszédekkel – s ezek egészen no- vellisztikusak –, történeteket – már-már anekdotákat – mond el. 1944. november 2-án, aztán feltűnik – hét év után – K. E. És mindjárt vallomás is ott van a naplóban: „...én téged halálosan szeretlek!” Ez volt „az elmúlt hét év egyetlen tartalma”. Történelmi idők voltak, de az eseményekből vajmi keveset találunk a naplóban, csak a hangulatból kapunk valamit, mindent ez a szerelem tölt ki. Van itt néhány kép a tavaszi, nyári napok- ról, de azután 1945. április 18-ig semmi, akkor már csak a tavaszi, nyári napok, esemé- nyek következnek, az élet normalizálódása. Közben riportszerű beszámoló egy szovjet fényképképzőművésztől („És ezért a silány anyagért összegyűltek egy ország ve- zetői...”), Márai vallomása („Nincs más megoldás, ki kell menni! Minél hamarabb kimenni!” Kiment.), aztán az infláció, az akkori pesti élet, a könyvkiadás, írók, majd 1946. április 30-án a bejegyzés: „Megrendülve és szinte fuldokolva írom: Erzsébet meghalt.” (Máig kiderítetlen: öngyilkosság volt-e vagy baleset.) Magyar irodalmi lexikon szerint: öngyilkosság, Illés Endre inkább balesetre gondolt.) Akkortól kezdve a napló tele van K. E. emlékével, mint ahogy Illés Endre élete is tele volt vele. „...na- pom négyötöd részét vele szövöm át”; „Már éjszaka is mindig Erzsébetre gondolok”; „Állandóan rá gondolok”; „...jön felém a fénye”. Kilenc évvel a haláleset után is sze- reti, róla ír, hozzá megy a temetőbe. (Szabad-e ezt a szerelmet összehasonlítani Szabó Lőrinc szerelmével? Sok köztük a hasonlóság...) Érdekes, hogy a naplóban Erzsébet halála után a vissza-visszatérő szó: a fény: „Délelőtt: fény”; „Fényes, nyári város”; „Nyár, fény”... Mintha a halott emlékéből öntene el mindent a világosság.

A Napló 1955. szeptember 19-ig szinte rendszeres, alig van benne kihagyás, ezután azonban nagyon hiányos. 1955. szeptember 19-től 1957. december 22-ig egyáltalán nincs feljegyzés, pedig ezek sorsdöntő hónapok voltak, 57-ben is csak két december végi bejegyzést találunk, aztán 1958 karácsonya következik. S akkor a napló meg- szakad.

Külön érdekessége a kötetnek, a hagyatéknak az 1969–1971-es olaszországi napló, amely két itáliai útról szól. Pedáns, részletes útijegyzetek ezek, melyekből mindent megtudunk, ami Illés Endrével odakint történt, amit átélt. Bevezetőként Bécs, aztán Fi- renze, Velence, Ravenna következik, s közben az utazás részleteivel is megismerked- hetünk, avval, ami a vonaton történik. Egy-egy nap feljegyzése két részből áll: az első egy pontos elszámolás a napi kaidásokról [„2 kávé az Americanóban 210 L. Ebéd a Riva degli Schiavonin, a parton... Mozijegy 1600 2 fekete a Fioriannál 1000...”; „Szobaasszony, borítékban 4000 L. Böröndök bevitele 2000... Albano, habzó, édes bor 550 Szobaasszony (zárbeutatóért) 1000” stb.], a második a nap részletes leírása, kü- lönös tekintettel a látottakra, az étkezésre, az utazásra.

nész is csak azt felelhetne volna, amit Stratfordban, egy Shakespeare-ünnepen Laurence Olivier mondott arra a kérdésére, hogy mikor hagyja abba: „Majd ha már nem bírom tovább!” Mert könnyű felvenni, de annál nehezebb letenni a lantot! „Age venant” – írta Krleža is gyerekkori kenyeres pajtásának a barátságukat holtig megszakító levelében, igaztalan vádaskodására, ahogy minden kihűlt és megkeseredett körülötte, s a megszakadt házasság ellenére napirendre kellett térni a dolgok fölött a színházban. S így jött érte az ötvenéves jubileumát követő napon a kegyes halál, úgyhogy az ünnepi esten kapott csokrot ki lehetett vinni utána a sírjára.

„Draga Gerika” – írta részvénytulajdonosában Marijan Matković, s szomorú szavai után még hozzátette volna: *Finita la commedia!* De nem. A színésznőnek nem szakadt meg a pályája, ott maradt a világot jelentő deszkákon, ha mindjárt időnként nagymaszerekben is.

Neki kellett volna a Krleža *Areteusz*-ból tervezett magyar filmben is szerepet vállalnia, a rendező Ranódy László meg is jelent a szerződéssel Zágrábban, de aztán mégsem lett a dologból semmi, csak egy anekdota maradt fenn a találkozásból. „Igen – mondta Krleža –, Eliza játszott Laurát.” Majd egy pillanatnyi elrövedés után így folytatta a rá oly jellemző módon mint egy élő lexikon: „A mai napon – s elkezdett magában számolni – 647 április 11-én ismerkedett meg Petrarca az ő Laurájával. Kérdezik tőlem, miért Laura minden drámám hősnője? Azért, mert minden férfi életében van egy ilyen Laura.”

Ilyen finom kitérők és ragyogó aperszúk teszik szép és izgalmas olvasmánnyá Eliza Gerner visszaemlékezéseit.

HERCEG János

EMLÉK ÉS KÖNYV

Illés Endre: „...*talpig nehéz hűségben*”. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988

Utolsó találkozásunk nem is volt találkozás; csak láttam. A 86-os könyvhét megnyitóján, a Vörösmarty téren. Háttal állt nekem, szürke ruhájában, kissé görnyedten, s Cs. T.-vel beszélgetett. Nem akartam zavarni, gondoltam, a megnyitót után még találkozem vele. Abban a tumultusban elvesztettem szemem elől, s többé nem láttam. Ez pár nappal nyolcvannegyedik születésnapja előtt történt. Néhány héttel később a rádió bemondta a hírt: meghalt Illés Endre.

S most, jó két évvel halála után itt van ez a könyv, melynek alcímében ez áll: Naplótöredékek (Útjegyzetek) Emlékezések, s melyet Kónya Judit, Illés Endre munkatársa a kiadóban, rendezett sajtó alá.

A barátok – Borsos Miklós, Sötér István, Bertha Bulcsu, Karinthy Ferenc – emlékeznek Illés Endrére, ahogy halott barátja emlékezni kell. Több mint egy ív képmelléklet a kisiskolás Illés Endrétől az 1986. június 2-án, egy tévéműsor alkalmából készült fényképéig, amely valószínűleg az utolsó felvétel róla. A képre jól illik, amit barátai mondtak: „...elegancia és ápoltság” (Sötér István); „Választékos öltözékű, kínosan elegáns,